

הפסיקה של חכמי איסטנבול, של שלוניקי ושל איזמיר על אודות הפעילות המיסיונרית הפרוטסטנטית במאה התשע-עשרה

לאה בורנשטיין-מקובצקי

הפסיקה של חכמי איסטנבול, של שלוניקי ושל איזמיר, משקפת החל משנות השלושים של המאה התשע-עשרה ועד לסופה את התנגדותם הנחרצת לפעילות של שלוש חברות המיסיון הפרוטסטנטי שפעלו בקרב יהודי ערים אלו. זו התבטאה בעיקר בפעילות אוונגלית מגוונת שעיקרה הטפה להמרת דת לנצרות. כתוצאה מפעילות זו היו כמה עשרות מקרים של המרת דת באיסטנבול ואיזמיר, אך לא בשלוניקי.¹ על פי רוב מומרים אלה מכונים על ידי הרבנים "מינים" ו"משומדים" ו"מומרים לעבודה זרה",² בעוד המיסיונר, שהיה במקרים רבים יהודי מומר, מכונה בדרך כלל "מין" או "המין הגדול".³

באיסטנבול בירת האימפריה העות'מאנית חייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר באימפריה. במהלך המאה חיו באיסטנבול בין 40,000–55,000 יהודים, רובם ספרדים ומיעוטם אשכנזים ואיטלקים. במחציתה השנייה של המאה נחלשה רבנות העיר. בשנת 1880 הייתה הקהילה שקועה בחובות עצומים והכריזה על פשיטת רגל. לאורך המאה ייסדו פילנתרופים מוסדות צדקה וחסד שדאגו ליתומים, לנזקקים ולחינוך ילדי

1 על נושאים אלה מצוי מידע רב ערך, בעיקר בדוחות המיסיונרים שהתפרסמו בעיתונות המיסיונרית. אי"ה אסכם נושאים אלה במחקר שיצא לאור.

2 כגון: ר' חיים פאלאג'י, גנזי חיים, כללי הש"ס וחידושים על סדר א"ב, איזמיר תרל"א, מערכת ג, סעיפים ב וק"ו [?]; ר' נסים חיים משה מודעי, מימר חיים, שו"ת, בתוך שו"ת חיים לעולם מאת ר' חיים מודעי, ח"ב, איזמיר תרל"ט, אה"ע, סי' לט סעיף עב.

3 כגון: ר' חיים פאלאג'י, חיים ביד, שו"ת, איזמיר תרל"ג. יו"ד סי' לה.

עניים ופליטים. הקהילה נחלשה מאוד בשלושים השנים האחרונות של המאה ובתחילת המאה העשרים.⁴

קהילת איזמיר נחשבה לאחת הקהילות הגדולות באימפריה העות'מאנית. באמצע המאה התשע-עשרה חיו בעיר בין 15,000–17,000 יהודים, רובם עניים. המצב הכלכלי בעיר היה גרוע גם בעקבות שריפות גדולות שפרצו בעיר לאורך המאה. במגיפות קשות במהלך המאה נספו אלפי יהודים. לפי עדות נציגי חברת "כל ישראל חברים" (כ"ח) חיו באיזמיר בשנת 1880 כ-25,000 יהודים, ובשנת 1906 כ-35,000. נראה שהיהודים היוו כעשירית מכלל 50,000 הנתונים האירופיים (פרנקים) בעיר. בקהילה נוסדו מוסדות חינוך שונים, ובשנת 1856 רבץ על הקהילה חוב בסך 600,000 גרוש, והיה עליה לתמוך מידי שנה מקופתה במאה תלמידי חכמים שתורתם אומנותם, במאות עניים ויתומים ובמוסדות הצדקה והחסד, בתי הכנסת ובתי המדרש.⁵

בשלוניקי, העיר החשובה ביותר במקדוניה שהייתה תחת שליטה עות'מאנית עד שנת 1912 חיו במחציתה הראשונה של המאה התשע-עשרה בין 30,000–40,000

Stanford J. Shaw, "The Ottoman census system and population 1851–1914", *IJMES* 9 (1978), pp. 336–337; A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, 2 vols, Istanbul 1941–42; Esther Benbassa, *Une diaspora sepharade en transition: Istanbul XIX–XXe siècles*, Paris 1993; Minna Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond, The Jews in Turkey and the Balkans 1808–1945*, Tel-Aviv 2005; אביגדור לוי, "הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות 1835–1865", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 38–56; ירון הראל, בין תככים למהפכה, מינוי רבנים ראשיים והדחתם בבגדאד, דמשק וחלב, 1744–1914, ירושלים תשס"ז; לאה בורנשטיין-מקובצקי, פנקס בית הדין בקושטא: פנקס בית דין איסור והיתר בקושטא ת"ע–תרס"ג (1710–1903), לוד תשנ"ט; הנ"ל, "גירושין ונישואין מחדש בחברה היהודית שבאימפריה העות'מאנית במאה הי"ח והי"ט", ממזרח וממערב ז (תשס"ד), עמ' 117–160.

אהרון רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה, ירושלים תשנ"א, עמ' 129–130; הנרי נחום, "יהודי איזמיר בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20", שורשים במזרח ד (1998), עמ' 87, 122–123; חיים גרבר ויעקב ברנאי, יהודי איזמיר במאה התשע-עשרה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 35–41; אבנר לוי, "התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה", ימי הסהר, בעריכת מינה רוזן, תל אביב תשנ"ו, עמ' 245–254; "הצפירה", 19 באוגוסט 1874, עמ' 4; "החבצלת", 24 בפברואר 1888, עמ' 5; אליעזר ל"א פראנקל, ירושלימה, וינה תר"כ, עמ' 31–34; Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, Vol 3, Istanbul, 1980.

יהודים, ובמחצית השנייה גדלה האוכלוסייה היהודית ל-75,000. יהודי העיר עסקו בתעשייה ובאומנות וכן בדיג, ובמקצועות אחרים. בלטו מספר עשירים שעסקו בבנקאות והיו בעלי מפעלים. עשירי העיר דאגו לקידום החינוך המודרני; ובקהילה פעלו רבנים נודעים. רוב יהודי העיר היו ספרדים.⁶

לאורך המאה התקיימה בשלוש הקהילות פעילות אינטלקטואלית עשירה, ופעלו בהן רבנים, פוסקים חשובים רבים, בתי דין נודעים וישיבות. רבני הערים הללו חיברו יצירות רבות שנדפסו ברובן בבתי הדפוס בעריהם. מאמצע המאה התשע-עשרה נדפסו גם עיתונים יהודיים, רובם בלדינו בשלוש הערים, וכן נדפסה ספרות חילונית בעיקר בלדינו.⁷ החינוך עבר במהלך המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה תהליך של מודרניזציה, ורבים מילדי הקהילות התחנכו בבתי הספר שפתחה כ"ח לבנים ולבנות.⁸

שלוש חברות המיסיון שפעלו בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במרוצת המאה התשע-עשרה היו: המיסיון האמריקאי ליהודים בראשות The American Board of Commissioners for Foreign Missions והוא פעל בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית בשנים 1833–1856;⁹ המיסיון הלונדוני שנוסד בשנת 1809 – The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews

6 יצחק ש' עמנואל, "תולדות יהודי שלוניקי", בתוך דוד א' רקנטי, זכרון שלוניקי, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 215–245; ברכה ריבלין, עורכת, פנקס הקהילות, יוון, ירושלים תשנ"ח, עמ' 218–234.

7 ראו: לאה בורנשטיין-מקובצקי, "ספרות ההלכה בתורכיה, יוון והבלקנים בשנים 1750–1900", פעמים 86–87 (תשס"א), עמ' 124–174; א' יערי, הדפוס העברי באיזמיר, ארשת א (תשי"ט), עמ' 97–222; הנ"ל, רשימת ספרי לאדינו, קרית ספר י (תרצ"ד); דב הכהן, "הדפוס העברי באיזמיר", קרית ספר סד, ד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 1403–1423; אבנר לוי, "העיתונות היהודית באיזמיר", פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 87–104. אפרת אברביה (אביב), קהילה, תרבות וניצני פמיניזם-קהילת איזמיר ערב מהפיכת התורכים הצעירים, 1899–1908, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ב.

8 Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: the Alliance israélite universelle politics of Jewish schooling in Turkey, 1860–1925*, Bloomington, 1990; and the Esther Benbassa, "The Process of Modernization of Eastern Sephardi Communities", in Harvey Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries History and Culture in the Modern Era*, Bloomington, 1996, pp. 89–98.

9 ראו: לאה בורנשטיין-מקובצקי, "פעילות המיסיון האמריקאי בקרב היהודים באסטנבול, שלוניקי ואיזמיר", ימי הסהר, מינה רוזן (עורכת), תל אביב תשנ"ו, עמ' 273–311.

ואנשיו פעלו בקרב הקהילות היהודיות משנת 1829 ואילך;¹⁰ והמיסיון הסקוטי של *The Free Church of Scotland*, שנוסד בשנת 1843 ופעל עד 1914.¹¹ שלוש חברות המיסיון הללו קמו כתוצאה מציפיות מילנאריות שרווחו בקרב חוגים רחבים בארצות אלו בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. בקרב חברות המיסיון הללו רווחה האמונה, שהיהודים יקבלו את הנצרות ויחזרו לארץ ישראל מולדתם, שבה תקום לתחייה מלכות דוד ושלמה. המילנאריים במאה התשע-עשרה האמינו שהמרת היהודים בתור קבוצה תהיה במקביל לתחייתם הלאומית בארץ הקודש.¹²

למטרת המרת הדת יועדו הפעילויות האלה: ביקורי יהודים בכנסייה ובבית המיסיון, הדפסת ספרי תנ"ך וברית חדשה ותרגומם ללדינו, וחלוקתם יחד עם כתבים

- William T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews From 1809 to 1908*, London, 1908; idem, *Jews and their Evangelization*, London 1899; Eugene Stock, *History of the Church Missionary Society*, 4 Vols, London, 1899; Mel. Scult, *Millennial Expectations and Jewish Liberties, A Study of the Efforts to Convert the Jews in the Mid-Nineteenth Century*, Leiden, 1978; Yaron Perry and Efraim Lev, *Modern Medicine in the Holy Land, Pioneering British Medical Services in Late Ottoman Palestine*, London-New York, 2007; ירון פרי, נשיאים ורוח אין, המיסיון הלונדוני הארץ ישראל במאה התשע-עשרה, תל אביב 2001; אהרן יפה, "פעילות המיסיון האמריקני-הפרוטסטנטי בארץ-ישראל בשנים 1821–1845", קתדרה 73 (תשנ"ה), עמ' 36–61.
- Michael Marten, *Attempting to Bring the Gospel Home, Scottish Missions to Palestine, 1839–1917*, London & New York, 2006; idem (with Martin Tamcke), *Christian Witness Between Continuity and New Beginnings: Modern historical missions in the Middle East*, Berlin, 2006; ריקה יצחקי הראל, "המיסיון הסקוטי בצפת עד מלחמת העולם הראשונה ותגובת הקהילה היהודית על פעילות מיסיונרית", קתדרה 123 (תשס"ז), עמ' 67–92.
- ישעיהו פרידמן, "תוכניות בריטיות ליישוב יהודים בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה הי"ט (1840–1850)", קתדרה 56 (תש"ן), עמ' 43–69; שרה כוכב, "שיבתם של היהודים לארץ ישראל והתנועה האוונגלית באנגליה", קתדרה 62 (1992), עמ' 18–36; מאיר ורטה, "מדוע נוסדה קונסוליה בריטית בירושלים", ציון כו (תשכ"א), עמ' 215–237; אריה מורנגשטרן, "הפרושים, החברה המיסיונרית הלונדונית והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים", שלם ה (תשמ"ז), עמ' 115–137; פרי, נשיאים (לעיל הערה 10), עמ' 45–46.

נוצריים נוספים, ביקורים בבתי יהודים ובחנויותיהם, ודרשות בעת הענקת מיסיון רפואי וכן הקמת בתי ספר לילדי היהודים.

הפעילות המיסיונרית התרחבה בעיקר בתקופת הטנוזימאט (רפורמות) משנת 1839 ואילך, ובמיוחד בשנים 1856–1878. נוצרה אז באימפריה העות'מאנית מדיניות של רפורמות שבאה לשלב בין השמרנות של החברה המסורתית ובין השאיפות של העולם המודרני. עם זאת השלטונות העות'מאניים התנכלו לפרקים לחברות המיסיון ולעיתים גם למומרים לנצרות.¹³

ההישג העיקרי של המיסיונרים היה אכלוס בתי הספר לבנים ולבנות יהודיים שייסדו בשלוש הערים במאות תלמידים ותלמידות יהודיים. ברם מספרם של אלה פחת והלך באופן משמעותי לאחר שנוסדו בתי הספר של חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח). יש לציין שמספר התלמידים היהודיים שהתנצרו כתוצאה מלימודיהם בבתי הספר הפרוטסטנטים בשלוש הערים היה מועט. גם מספר הפונים לקבל הדרכה נוצרית היה מועט, ובדומה לכך היה זעום מספר היהודים שבאו לטקסים בבית המיסיון. המיסיונרים הכירו בכישלון פעילותם והתנחמו בהישגיהם המעטים שכללו לטענתם גישה יותר סובלנית מצד יהודים כלפי הנצרות הפרוטסטנטית, הגברת השפעת התרבות המערבית וההשכלה באוכלוסייה היהודית ועלייה במעמד האישה היהודייה.¹⁴

מאמר זה ידון רק בפסיקת הרבנים בנוגע לפעילות המיסיון הפרוטסטנטי ולא יתייחס לפעילות אחרת שבה נקטו, כגון פנייה לשלטונות העות'מאניים, איומים נגד הפונים למיסיונרים, ואף מאסרם או הלקאתם. לא נדון גם בדרכי המאבק האחרות שפעלו בהם רבני שלוש הערים להפחתת ההשפעה הנוצרית בחברה היהודית, בעיקר על ידי סיוע להקמת בתי ספר יהודיים חדשים, וסיוע בהקמת חברות צדקה יהודיות, מרפאות ובתי חולים יהודיים.

13 ברנרד לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית, ירושלים תשנ"א, עמ' 17–31, 60–168; אריק יאן צורשר, תורכיה, הסטוריה מודרנית, תל אביב 2005, עמ' 39–92; Bulent Ozdemir, Ottoman Context: Some "Political Use of Conversion in the Nineteenth Century Cases From Salonica", *Journal for the Study of Religions and Ideologies (JSRI)*, 7 (Spring 2004), pp. 155–169; Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge 2012, pp. 28–36.

14 למסקנות אלה הגעתי במחקר שצוין בהערה 1.

הכרזת חרמות וקללות

לאורך כל הפעילות הפרוטסטנטית בעיר גילו רבני איסטנבול, שלוניקי ואיזמיר יחס שלילי לכל קשר בין יהודים למיסיונרים, והכריזו חרמות המלווים בקללות נגד יהודים שהלכו לשמוע דרשה בכנסייה, הלכו לשיעורי הדרכה של המיסיונרים, קיבלו מהם ספרי תנ"ך עם ברית חדשה, או שלחו ילדים לבתי הספר שהם ייסדו. כמו כן הם הכריזו חרמות נגד יהודים שהלכו למרפאה של המיסיון או לבית החולים שלו. החשש היה שיהודים אלה עלולים להמיר את דתם.

מספר החרמות רב יותר מאשר מספר הפסקים שכתבו רבני שלוש הקהילות בעניין הפעילות הפרוטסטנטית. בחברה מסורתית הייתה לחרם משמעות דתית וחברתית, ואנשים חששו שאם יעברו עליו הם יינזקו חברתית וייענשו בידי שמים. אמנם, לתוך החברה היהודית באימפריה העות'מאנית חדרו, בעיקר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, תופעות המודרנה והחילון, אך עדיין רוב החברה היהודית נותרה בעלת אופי מסורתי.¹⁵ הפסיקה בנוגע לחברות המיסיון נועדה יותר לחוג החכמים, כדי לתת ביסוס הלכתי לפעילות נגד המיסיון. רוב הציבור היהודי היה מודע לחרמות ופחות לפסיקה.

ר' חיים פאלאג'י (1788–1869) מציין בשנת תר"ח (1848) שהחרם היה האמצעי היחיד שבו ניתן להיאבק במיסיונרים, מחוסר אפשרות לעשות באותם יהודים שפנו אליהם "משפט כתוב" כראוי, דהיינו שפטים, ולהבדילם מן הטמא. רבני איזמיר מציינים באותה השנה כי בשל הטנזימאט' (הרפורמות באימפריה העות'מאנית שהתחילו בשנת 1839) אין באפשרותם להעניש את ההולכים למיסיונרים, ואף לא ניתן להכות בעצים על רגליהם, שהיה עונש מקובל מאוד לפני הטנזימאט'. עתה בתקופת הטנזימאט "אין לבתי הדין רשות מהסולטאן להעניש, ואפילו להלקות על הרגלים כבעבר, ורק "לפעמים להוראת שעה מכים כמנין מלקות על רגליהם". לדעתו

15 ראו לפי שעה: צבי זוהר, מסורת ותמורה – התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880–1920, ירושלים תשנ"ג; הנ"ל, האירו פני המזרח, הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל אביב תשס"א; ריון הראל, "מפתחות להסתגרות: מניעי התמורה ביחסה של האליטה התורנית המזרח תיכונית לערכי המודרנה", *AJS Review*, 26/2 (2002), עמ' 1–1; אסתר בנבסה ואהרן רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן, ירושלים 2001, עמ' 93–99; מיכאל אביטבול, "תהליכי החילון בין יהודי המזרח", זמן יהודי חדש, בעריכת ירמיהו יובל, א, ירושלים 2007, עמ' 280–286; אבריאל בר לבב, "החילון אצל יהודי ארצות האסלאם", בתוך: אבריאל בר-לבב, רון מרגולין, שמואל פיינר (עורכים), תהליכי חילון בתרבות היהודית בעת החדשה, א, רעננה תשע"ג, עמ' 293–344.

הסתייעות של יהודים במיסיונרים גורמת למיעוט השפע, למיעוט הפרנסה ולאריכות הגלות.¹⁶ רב זה שמילא במשך עשרות שנים תפקיד מרכזי ברבנות איזמיר, ואף כיהן כחכם באשי של העיר, גם מציין בתשובתו כי החרם שהחרים בית הדין שני אנשים שהלכו למיסיונרים לא הוצא לפועל על ידי הציבור היהודי, שהמשיך לבוא איתם במגע חברתי ובמשא ומתן כלכלי, וכי היו גם כמה אנשים שטענו שאין נידויים תקף. הוא כותב כי "אין בידינו כח מספיק" לקונסם ולאפרושי מאיסורא.¹⁷

המיסיונרים נהגו לציין את חששם של המועמדים להמרת דת לנצרות מכוח פיזי שיופעל נגדם מצד הקהילה היהודית.¹⁸ כך למשל בשנת 1859 כותב המיסיונר הלונדוני באיסטנבול, הנרי אהרן שטרן, שכדי לדכא את הפרוטסטנטים באיסטנבול משתמשים הרבנים בבתי הדין ובכלא של החכם באשי.¹⁹ היו מיסיונרים שטענו כי בתי הדין היהודיים באיזמיר בשנים 1880–1882 גזרו 39 מלקות על כמה יהודים שהשתתפו בפעילות אוונגלית.²⁰ עם זאת אין עדויות חותכות למאסר בפועל של יהודים שקיבלו הדרכה ממיסיונרים או פנו למיסיון הרפואי, ומידע זה לא מצוי כלל במקורות היהודיים. המיסיונרים גם טענו כי בית הדין היהודי איים מפעם לפעם בחרם

16 ר' אברהם אשכנזי, מעשה אברהם, שו"ת, איזמיר תרט"ו, או"ח סי' כז. עונש זה נקרא באסטינאדו, פאלקה, תעזיר.

17 אשכנזי, שם. הוא מתלונן על העדר אכיפה של החרמות בתשובה נוספת. רוח חיים, ה"א, איזמיר תרל"ו, יר"ד סי' שלד, סעיף עב.

18 לדוגמה: *American Board of Commissioners of Foreign Mission (ABCFM Reports)*, Boston, for the year 1854, p. 54; *London Society for Promoting Christianity amongst the Jews Annual Reports (L.J.S Reports)*, for the year 1886, p. 101.

19 *Jewish Missionary Intelligence, the Monthly Record of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*, London (1 February 1859), pp. 42 ff; Albert A. Isaacs, *Biography of the Rev. Henry Aaron Stern, D.D: for more than forty years a missionary amongst the Jews: containing an account of his labours and travels*, London, 1886, pp. 98–99.

20 *L.J.S Reports*, for the year 1881, pp. 142–143; for the year 1881, p. 17; for the year 1883, pp. 95–96.

על קוראי הספרים, ואף קנס אותם, אסר אותם או גירשם מן העיר.²¹ במקורות היהודיים אין אישור לכך. להלן נציין פסיקה של רבנים בשלוש הערים העוסקת בפעילות המיסיונרית לסוגיה:

פעילות אוונגלית

הליכה לבית המיסיון, לכנסייה והאזנה לדרשות רבני שלוש הערים דרשו מחברי הקהילות להדיר את רגליהם מבית המיסיון. הרב הראשי באיסטנבול ציווה על הכרזת חרם חמור האוסר על הליכה של יהודים לבית המיסיון או אפילו לרחוב שבו שכן, וכן אסר לשמוע את דרשות המיסיונר. ברם החרם החזיק מעמד במשך שבוע אחד בלבד.²² לפי דוחות המיסיונרים היו חרמות דומים עדיין בשלהי המאה, כגון באיזמיר.²³ בשלוניקי הגיעו יהודים מעטים בלבד להשתתף בטקסים בבית המיסיון, כנלמד מדוחות המיסיונרים.²⁴ לא נותרה פסיקה של רבני שלוניקי או ידיעה על חרמות שהכריזו בנידון.

בית הדין של איזמיר פעל באמצעות הרב יוסף ׳ן׳ סניור (נפטר בשנת 1851) נגד אנשים שהלכו לבית המיסיון והכריז בפרהסיה ״בכוח החרם ובכוח התורה״ ששום יהודי לא ילך לשמוע את דרשות הפרוטסטנטים בימות חול ובשבת. בסופו של דבר צייתו כל היהודים לחרם, וחדלו ללכת למיסיונרים בשבתות ובימי חול, חוץ משניים שלא נשמעו לו. בעניין השגת מטרתו של החרם כותב ר׳ חיים פאלאג׳י:²⁵ ״מי שהוא בעל נפש ירחק מזה מן הכעור ומן הדומה לו״. לדעתו ״וכל מי שנכשל בדבר ללכת למינים ולהסתייע על ידיהם בין בשגגה בין במזיד ובכל שאר הפרטים איש איש ממלאכתו אשר המה עושים קלות וחמורות יחשבו מחשבה על אשר חטאו ותנו לב

ABC FM Annual Reports (supra note 18), for the year 1854, pp. 50–51; *Jewish Intelligence* (see supra note 19), 1 October 1858, p. 337; BCFM Annual Reports, for the year 1868, p. 65; Ibid, for the year 1870, pp. 62, 65.

Gidney, *The History* (supra note 10), pp. 382–383. 22

The Free Church of Scotland: Home and Foreign Mission Record, Edinburgh, 23 (1898), p. 259. 23

Report of the Committee for the Conversion of the Jews to the General Assembly of the Church of Scotland, Report of the Schemes of the Church of Scotland, Edinburgh, May 1877, pp. 312–315. 24

אשכנזי, מעשה אברהם (לעיל הערה 16); פאלאג׳י, חיים ביד (לעיל הערה 3). 25

לשוב". הוא גם מציינ שם כי מי שמסייע בסתר או בגלוי לפרוטסטנטים נותן יד לרשעים ומחזק ידי עוברי עבירה. הוא רואה בכך "עוון פלילי"²⁶. בשנת 1848 כתבו שלושת רבני איזמיר ר' חיים פאלאג'י, שהיה אז אב-בית-דין בעיר, הדיין והפוסק הנודע, ר' נסים אברהם אשכנזי, והחכם באשי ר' יהושע אברהם קרישפין (נפטר בשנת 1855), כיצד פיתה המיסיון הפרוטסטנטי את היהודים להגיע לדרשות שקיים בשבת, על ידי כך שהעניק לבאים מעות בסוף הדרשה, ופורטו העבירות שעברו ההולכים לדרשות: האזנה לדרשה, אמירת אמן על דברי מינות, נשיקת ידי המיסיונר הראשי, כינויו בתארים "אתה אבינו, אתה הרב שלנו", ולקיחת כסף מידי המיסיונרים. רבנים אלה פסקו שיש בכך משום חילול תורה וחילול שבת. מי שלוקח מעות נהנה מאיסור מינות ועובר על איסור מוקצה והוצאה ברשות הרבים.²⁷ ברי שהעונו הביא יהודים לידי פיתוי ללכת לאותן דרשות ולקבל ממון מידי המיסיונר, אך הדבר הדאיג מאוד את רבני העיר שחששו מהתהדקות קשרי יהודי העיר עם המיסיונרים ומהיווצרות יחסי חיבה ביניהם. ר' חיים פאלאג'י קובע ש"מינות" נחשבת לחמורה מעבודה זרה. הוא כותב זאת בדיון על שוחט שהלך למיסיונר בשבת, אך טוען שהלה הלך רק לצורך קבלת איגרת מידי המיסיונר, וכי הלה כעס עליו על שלא בא להאזין לדרשה שנשא בבית המיסיון.²⁸

באותה השנה, בעת מחלוקת "שועת עניים" בשנת 1847/1848, דנים קונטרס "שועת עניים" ומספר שו"תים בחשש רבני העיר איזמיר מהתנצרות המונית לפרוטסטנטים. קדמו למחלוקת זו סכסוך "טוב וישר" (בתקופת מחמוד השני, 1808–1839) שהסתיים בשנת 1838, ומשבר "השרפה הגדולה" (1840–1842). כל המחלוקות נסבו סביב המתח הקשה בין עשירי העיר לענייה סביב נטל המיסים. מחלוקת "שועת עניים" נסבה סביב המחלוקת בין עשירי הקהילה ובין האומנים חברי הגילדות שהיו ברובם עניים, סביב נטל מס הבשר. בזמן המחלוקת התגלתה תופעה חדשה: כ-80 משפחות "הלכו למינים", דהיינו למיסיונרים פרוטסטנטים, ועוד כ-2,000 איש "דלים ואביונים" פתחו גם הם במגעים עם אלה במטרה להביא לידי המרת דת המונית. רבה של קבוצת העניים והאומנים חברי הגילדות שהתנגדו למס

26 אשכנזי, שם. ראו גם הנ"ל, רוח חיים (לעיל הערה 17), יו"ד ח"א סי' שלד, סעיף י.

27 אשכנזי, שם.

28 פאלאג'י, חיים ביד (לעיל הערה 3), יו"ד סי' א דף ד, ע"ד ודף י, ע"ג.

הבשר הגבוה היה הרב חיים דוד חזן (1761–1869) מאידין שהגיע לאיזמיר לכהן כאחד משני רבני העיר, והצליח למנוע מעשה נמהר זה.²⁹ ר' חיים פאלאג'י בתשובה ארוכה הדנה בפרשת המחלוקת הזו כותב, כי אם יתבטל מס הבשר ימותו ברעב העניים, השליחים (השד"רים) והאורחים (הלא מקומיים), ותהיה סכנה של המרת דת.³⁰ הוא גם כתב ב-א' בשבט תר"ח (6 בינואר 1848) פסק ארוך נגד מעורבות המיסיונרים בעניינים הפנימיים של הקהילה. דבריו מתייחסים לפעילות המיסיונרים לטובת העניים חברי הגילדות נגד העשירים במחלוקת זו. הוא סתר את דברי המיסיונר שהתערב במחלוקת והשמיץ את רבני העיר. כל רבני העיר חתמו בעקבותיו.³¹ צוין בפסק זה גם כי רבני העיר המתים והחיים הכריזו כמה פעמים בבתי הכנסת בחרמות ובנידויים שלא ללכת למיסיונרים.³²

אף על פי שר' חיים פאלאג'י נקט לשון חריפה מאוד נגד הפונים למיסיונרים, הוא גם רמז לחוסר יכולתו להתבטא בחופשיות מוחלטת בכותבו נגד ההליכה לשמוע דרשות בשבת מפי המיסיונר, והוסיף: "ומשום כבוד אלהים הסתר דבר ע"ט (עדיף טפי) לקצר". עוד הוסיף וכתב "ואין כח בנו לעשות בהם משפט כתוב כי יוצא המין [המיסיונר] לקראת נשק". המיסיונר כותב דברי שטנה כנגד הרבנים ובית הדין היהודי, ומאשימם שהם פוסקים פסקי דין "מעוותים ומנהגים שלא היו לעולמים בעירנו ובכל תפוצות ישראל". ההולכים למינים גורמים לדבריו בהפצת שקרים לחירוף התורה וללומדיה.³³ נראה שהוא העדיף לא לדבר בנושא זה, כי ייתכן שהיו מעורבים בו אנשים שלא רצה לדבר עליהם מחשש לחילול ה'.

- 29 לוי, "התמורות" (לעיל הערה 5); Avner Levi, "Shavat Aniim: Social Cleavage, Class War and Leadership in the Sephardi Community: The Case of Izmir 1847", In: Aron Rodrigue, ed, *Ottoman and Turkish Jewry*, Indiana University, Bloomington 1992, pp. 183–202; רחל סבע-וולף, קונטרס שועת עניים בלאדינו (איזמיר 1847), עיון ד'אנרי ותמטי בקורותיו של פילוג חברתי פנים-קהילתי וביטוייו בשני שירי קופלאס ספרדיים-יהודיים, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח.
- 30 פאלאג'י, חוקות החיים, איזמיר תרל"ג, חו"מ, סי' צג; סבע-וולף, קונטרס (לעיל הערה 29), עמ' 3, 40.
- 31 סבע-וולף, קונטרס (לעיל הערה 29) עמ' 11–12.
- 32 אשכנזי, מעשה אברהם (לעיל הערה 16).
- 33 אשכנזי, שם.

חמישה חודשים לאחר שר' חיים פאלאג'י כתב את פסק דינו אישר את הפסק הרב יאושע אברהם קרישפין, ומכאן נלמד שהבעיה לא נפתרה במשך זמן רב.³⁴ עם זאת בפועל ניכר, כי החרם השפיע על הציבור הרחב וגרם לצמצום דרסטי של מספר ההולכים למיסיונר.

מהדורות ספרי תנ"ך של חברות המיסיון בקרב יהודים עוד טרם הפעילות של חברות המיסיון הפרוטסטנטי בחברה היהודית החלו אלו למכור ולהפיץ ספרי תנ"ך בציבור היהודי בשלוש הערים כבר בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה. על כן דנו רבני ערים אלו בשאלה אם מותר ליהודים לקרוא בספרי תנ"ך שיצאו בדפוס המיסיון בלונדון, אך לא הגיעו לפסיקה אחידה בנידון. בספטמבר 1827 הסכים בית הדין הגבוה של קהילת איסטנבול ובראשו ר' שמואל חיים להתיר ליהודים לקרוא בספרי תנ"ך אלו, אך תבע מיהודים שקיבלו ספרי תנ"ך עם ברית חדשה למוסרם לידי הדיינים. ר' שמואל חיים אף טען, שכמה שיבושי לשון שעליהם הצביעו רבני איזמיר, אינם מכוונים לנצרות, וכי גם האות X היא אות לטינית ואין הכוונה בספרים אלה לצלב.

ברם רבני איזמיר, אהרן קרישפין (נפטר בקיצור שנים בשנות החמישים של המאה התשע-עשרה) ודוד אמאדו (נפטר בשנת 1831), הסתייגו מן הפסק הזה והדגישו שבספרי התנ"ך שינו המיסיונרים במקומות שונים את הכתוב. על כן הם פסקו שיש לשרוף את הספרים שהדפיסו חברות המיסיון בעבור היהודים. הרב קרישפין ציין שהספרים נדפסו על ידי החברה הלונדונית בלונדון, ששלחה טפסים של תנ"ך עם הברית החדשה "לכל העולם", וכי כל עותק נמכר בזול. לדבריו, ספרים אלה גרועים מספרים שכתבו אפיקורסים. הוא אף מזכיר את פסק רבני איזמיר המנוחים שלא לשרוף ספרים מסוג זה, אלא רק לאסור על קריאתם. עוד מוסיף ומציין הרב קרישפין כי שמע כמה פעמים את אביו, ר' יהושע אברהם קרישפין, ש'אסר לקנות ספרים אלה ולקרוא בהם'. הוא סבר כמו אחדים מרבני איזמיר שיש לשרוף את הספרים.

הפסק של הרבנים קרישפין ואמאדו נשלח לחכמי איסטנבול, אך אלה דווקא התירו את קריאת הספרים. את מחיר הספרים הזול נימקו רבני איסטנבול בכך שלא מוכרים אותם בפחות מ-12 פיאטרים. הם מציינים שהמחיר הזול לא נועד לצורך

34 אשכנזי, שם. אישור לאי-אכיפת החרם אצל המיסיונר האמריקאי ב-1849. בורנשטיין-מקובצקי, "פעילות המיסיון האמריקאי" (לעיל הערה 9), עמ' 282-283.

עשיית צדקה עם היהודים, אלא הייתה להם מטרה תיאולוגית: שהיהודים יקראו דרך אגב את הברית החדשה.

גם ר' דוד אמאדו ציטט פסוקים שונים מתוך מהדורת התנ"ך של המיסיון הלונדוני ששובשו, ופסק כי מדובר בפיתוי יהודים, ולכן אסור לדבר עמם. גם הוא מציין, בדומה לר' שמואל חיים, כי הספרים ניתנים ליהודים כמעט בחינם, וכי מטרת המיסיונרים שהציבור יקנה אגב אורחא גם את הברית החדשה. הוא כתב פסק נוסף בנידון לאחר שרבני איסטנבול ובראשם ר' שמואל חיים לא קיבלו את הפסק הראשון שכתב. בנו ר' יעקב אמאדו (נפטר בקיצור שנים בשנת 1865) המשיך אף הוא בהרחבה את הפולמוס עם ר' שמואל חיים. בדומה לאביו הוא פסק שעל המנהיגים לאסור על היהודים לקחת מהמיסיונרים ספרים ולא שום דבר ששווה כסף, וכן להזהיר מפני לימוד התלמידים הקטנים בספרים אלה. הוא ואביו פסקו לגנוז את ספרי התנ"ך הללו.³⁵ נראה שר' דוד אמאדו פסק לבסוף שעדיף לגנוז את הספרים ולא לשורפם.

הרב הראשי של שלוניקי, הרב אשר קובו (1788–1865), נתבקש אף הוא על ידי רבני איסטנבול לפסוק בשאלה זו, ופסק שאין איסור לקרוא בספרי תנ"ך אלה. נלמד גם כי באמצע המאה ראה ר' חזקיהו חי מדיני כי יהודים רבים באיסטנבול נמנעו מלקרוא בספרים אלה וגם הוא נהג כך, הגם שלא מחה בידי מי שלמד בהם.³⁶ תפוצת הספרים עלתה כשהחלה הפעילות המיסיונרית בעיר. משום כך דן הרב הראשי של איזמיר, ר' חיים פאלאג'י, אף הוא באיסור קריאת ספרי תנ"ך שחולקו כרוכים עם ברית חדשה. הוא כתב בשנת 1848 שמיום עומדו על דעתו נוכח לדעת שהמיסיונרים רוצים לחלק "ספרי מינים" ליהודים, וכי רבני העיר המנוחים והחיים החרימו ונידו את מקבלי הספרים שלא מסרום לשריפה לידי הרבנים ובית הדין. הוא מספר כי בעבר נכח בביתו של אחד מגדולי רבני העיר, ר' שלמה חכים (נפטר ב-1838), שקיבץ עשרה תלמידי חכמים בביתו, בכללם שד"ר ירושלים ר' נתן קוראל,

35 ר' אהרן קריספין, בית אהרן, איזמיר תרכ"ג, דף יז; ר' דוד אמאדו, עיני דוד, איזמיר, תרכ"ו, דפים א-ח. נושא זה העסיק גם את חכמי אירופה. ראו ר' חיים חזקיה מדיני, שדה חמד, פיעטריקוב תרנ"ז, סי' ס סעיפים ז ולח. ראו גם אריה מורגנשטרן, "הפרושים, החברה המיסיונרית הלונדונית והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים", שלם ה (תשמ"ז), עמ' 115–137.

36 ר' אשר קובו, שו"ת שער אשר, ח"א, שאלוניקי תרל"ז, יו"ד טו; ר' חיים חזקיה מדיני, שדה חמד, ח"ב, ניו יורק 1962, סי' ג, סעיף לח.

ויחד הם הטילו חרם ונידו את המיסיונרים ולוקחי הספרים מהם. ר' חיים פאלאג'י קבע שיש איסור גמור לקחת ספר מן המיסיונר אפילו לזמן קצר מתוך רצון ליחסי קרבה או לצורך תועלת, גם אם המקבל שורפו או קוברו לאחר מכן. הוא פוסק שבזמן שהמיסיונר רוצה לחלק את הספר צריך אותו יהודי להראות לו בגלוי שאינו מוכן לקבלו. הוא גם אוסר על יהודים יראי שמיים להודות למיסיונרים, ומצטט כאסמכתא את ספר אבות דרבי נתן (שנכתב בסביבות 700–900 לסה"נ) שקבע כי "אסור לילך אל האפיקורסים שמא יכשל בעצמו". הוא פסק שמי שמקבל ספר מידי המיסיונר חייב להביאו לידי הרבנים ואלה ישרפוהו.³⁷

עוד הוסיף וכתב שלא האמין למה שסיפרו לו על "מין" אחד שהדפיס ספרי מינות ושלחם לתלמיד חכם אחד שהיה ידידו, וזה קיבל אותם בשתיקה. ר' חיים פוסק שאפילו אם אותו תלמיד חכם שרפם לאחר מכן לא יפה עשה, שהרי המיסיונר יסבור שקיבל את הספר כדורון. הוא ציין כי החובה מוטלת להראות למיסיונר שאינו מקבל ממנו, אף על פי שיכולה להיות לו תועלת ממנו. הוא מציין שכך יש לנהוג משום "דידן נצח" [הניצחון שלנו]. הוא מביע את תמיהתו על כך שתלמיד חכם זה קיבל את המיסיונר בביתו פעמים רבות בכבוד גדול, וקובע כי זה איסור גמור.³⁸

ר' חיים פאלאג'י גם פוסק לגבי המיסיונרים "כי בודאי הגמור אסור ליקרב אל פתח ביתם".³⁹ בתשובה אחרת הוא מציין כך את חרם רבני העיר המנוחים והחיים:

שבכל פעם שיוצאים מכת המינים לחלק בישראל ספרי מינים, תכף מכריזים בחרמות ונידויים שלא יוכל שום אדם מישר' ליקח מספריהם והלוקח חייב לשורפו או להביאו ליד הרבנים שישרפוהו, וה"ט (=והיינו טעמא) כדי שלא ימשכו אחריהם דהו"ל (=דהוה ליה) זה כעוסק בספרי מינים. וכ"ש אם מעשה היאודי עצמו סרסור עבירה לחלק הוא ע"י ספרי מינים דזה הוי יותר ממחעסק בספרי מינים והוא כירבעם בן נבט שחטא והחטיא לישראל, דודאי שחייבים

37 אשכנזי, מעשה אברהם (לעיל הערה 16). ראו גם פאלאג'י, חיים ביד (לעיל הערה 3), סי' כו. ראוי לציין כי במרוקו, ששם חילק המיסיון הלונדוני ספרים אלה, מנעו הרבנים את חלוקתם והטילו על כך חרם. רוב יהודי מרוקו היו מודעים לפסק הרבנים לשרוף את הספרים. אליעזר בשן, היהודים במרוקו במאה ה-19 והמיסיון האנגליקני, רמת גן תשנ"ט, עמ' 129–131.

38 פאלאג'י, רוח חיים, ח"א (לעיל הערה 17), יו"ד, סי' קנה, סעיף ג. ראו גם הנ"ל, גנזי חיים (לעיל הערה 2), סי' מד.

39 פאלאג'י, רוח חיים, ח"א (לעיל הערה 17), יו"ד, סי' קנה, סעיף א; הנ"ל, חיים ביד (לעיל הערה 3), יו"ד סי' לה.

ב"ד לנדותו ולהחרימו, וכ"ש אם התרו בו שלא לחלק והוא העז פניו ולא השגיח.⁴⁰

הוא מספר שם גם שכבר התנגד בעבר להחרמת יהודים שהתנצרו, משום שאלה כפרו בתורה שבכתב ושבעל פה, ולכן דינם כדין גוי "ולא מהני ליה הנדוי".⁴¹

מסירת ספרי קודש למומרים ולמיסיונרים

רבני איזמיר אסרו מסירת ספרי קודש "למינים ולאפיקורסים הידועים לנו".⁴² בכך רצו לצמצם את המגעים עם המיסיונרים, המומרים ואלה שהיו בתהליך של קבלת השפעה מיסיונרית. עם זאת נלמד כי ר' חיים פאלאג'י נתן במתנה למומר הידוע שהגיע לביקור מאנגליה, משה מרגליות, שניים מספריו.⁴³ סביר להניח כי נתן לו אותם מתוך דרכי שלום משום שראה בו אדם עם קשרים לקונסוליה הבריטית שנודעה בקשריה הטובים עם החברה היהודית בעיר.⁴⁴ הלה היה אורח ולא עסק בפעילות מיסיונרית בקרב יהודי העיר.

בתי ספר פרוטסטנטיים לילדים יהודים

מקורות יהודיים ודוחות מיסיונריים מציינים את התנגדות הרבנים לבתי הספר שפתחו חברות המיסיון לילדים ולילדות יהודים בשלוש הערים למן שנת 1840 ואילך ועד סוף המאה. עיקר המאבק בבתי ספר אלה התנהל באמצעות חרמות נגד שליחת ילדים לבתי הספר הללו, ואלו גרמו על פי רוב לירידה משמעותית בכמות התלמידים, אם כי לעיתים זמנית בלבד. כל קהילה הטילה חרמות משלה, וכדי להרתיע, הושמעו לעיתים גם איומים מצד הרבנים לאסור את הסרבנים. למדנו בעיקר מדוחות המיסיונרים על חרמות מטעם רבני איסטנבול נגד בתי הספר של המיסיון הפרוטסטנטי שהוצאו בשנים 1841, 1855, 1857, 1858, 1867, 1868, 1869, 1872,

40 פאלאג'י, רוח חיים, ח"א (לעיל הערה 17), יו"ד סי' שלד, סעיף י.

41 שם, שם.

42 אשכנזי, מעשה אברהם (לעיל הערה 16).

43 Moses Margoliouth, *A Pilgrimage to the Land of My Fathers*, 2, London: Richard Bentley, 1850, Vol 2, pp. 152–161.

44 ראו לדוגמה: לאה בורנשטיין-מקובצקי, "מאיזמיר לקפריסין: פרשת המרת דתו של שבתי בן ברוך מאיו וגורל עזבוננו", המזרח החדש נד (2015), עמ' 24–41;

1874 ו-1877. ברם העיתונות היהודית מלמדת גם על יהודים שאינם חוששים מחרם ושולחים את ילדיהם לבית הספר הפרוטסטנטי.⁴⁵
לפי דוחות המיסיונרים בשלוניקי גם רבני העיר הכריזו חרמות בשנים 1851, 1852 ו-1854 נגד שליחת ילדות לבית הספר לבנות יהודיות שפתח המיסיון הסקוטי ונגד מגעים עם המיסיונרים.

נותר רק פסק אחד משלוניקי שעוסק בבעיה זו ומלמד כי אחת משלוש חברות המיסיון פעלה לרשום ילדים יהודים בתוך בית הספר שייסדה לבני לאומים נוצרים שונים בעיר.

רב העיר שמואל ארדיטי (1816–1891) נשאל אודות יהודים מעטים ששולחים את בניהם הקטנים אל המיסיונר ("הכומר הלוועז") ללמוד בבית ספרו ("איסקולה") כתיבה לוועזית במשך שעותיים או שלוש שעות ביום. הם לומדים את: מלאכת הכתיבה קן קולמוסא של הלוועזים להיות שלמים בעסק משא ומתן כשהם גדולים וצריכים להיות שם בכל יום עם תנוקות העכור"ם (נוצרי, הכוונה ליוונים, ארמנים ופרוטסטנטים) ללמוד עמהם יחד בקריאת ספרתם.

הוא אוסר מלכתחילה מסירת "תינוק" (ילד) יהודי לעובדי עבודה זרה על מנת ללמדו ספר ואומנות. יש כאן לדבריו "משיכה למינות". הלימודים היו חנם והמיסיונר אף שילם רק לאותם תלמידים שנכנסו לכנסייה וכרעו והשתחוו לצלב. הרב ארדיטי קרא מיד ל"חלץ חושים" ולפעול אצל ההורים ולשכנעם להוציא את ילדיהם מבית הספר הזה, ומי שרוצה ללמד את בנו ייקח לו מלמד יהודי, גם אם יהיה עליו לשלם שכר לימוד. הוא מסתמך על התלמוד (מסכת עבודה זרה דף טו, ע"ב) שאין מוסרים תינוקות לנוכרים ללמודם ספר ואומנות, והנימוקים הם: משיכה למינות, חשש ממשכב זכור, וכן מביא את פירוש רש"י שהגויים חשודים על שפיכות דמים. הוא מסתמך גם על הרמב"ם (בהלכות איסורי ביאה כב, ה) שהגויים חשודים על משכב זכור ולא מביא את הטעם של משיכה למינות. גם הטור (אה"ע כד) מציין שהגויים חשודים במקרה זה רק על משכב זכור. חשד זה מבוסס לדעת הרב ארדיטי גם בלימוד אצל התורכים לגבי ילדים בני תשע ומעלה. הוא פוסק ש"בזמינו" יש לחוש למשכב זכור ולמשיכה למינות.⁴⁶

גם קהילת איזמיר הטילה חרמות למן שנות הארבעים ואילך ועד לשלהי המאה נגד בתי הספר המיסיונריים בעיר, כפי שנלמד מדוחות המיסיונרים. כבר בפתיחת בית

45 ראו לדוגמה: "הלבנון", 8 בינואר 1868, עמ' 30.

46 ר' שמואל ארדיט, דברי שמואל, שו"ת, שאלוניקי תרנ"א, י"ד ס' ו.

הספר הפרוטסטנטי הראשון בשנת 1841, כינס הרב יום טוב אליקים מחברון ששהה באיזמיר עשרה חכמים והטיל חרם על המסתייעים בפרוטסטנטים, ובכללם חברי הגילדות שאיימו להוליך את בניהם הקטנים לבית הספר המיסיונרי. האיום היה מוחשי, שהרי הקהילה הייתה שרויה אז במשבר "השרפה הגדולה", שבמרכזו ריב חריף בין המעמדות.⁴⁷

גם בפסק בית הדין של איזמיר מיוני 1848 שנכתב בתקופת מחלוקת "שועת עניים" מחו הרבנים כנגד ראשי הגילדות היהודיות שהכריזו שישלחו את התינוקות שלהם לבית הספר הנוצרי "ללמדם ספר וכתובה", ואסרו זאת.⁴⁸ ר' חיים פאלאג'י כתב אז פסק האוסר שליחת ילדים לבית הספר הנוצרי ורואה בכך חילול השם גדול.⁴⁹ בפועל איום זה לא מומש. גם בהמשך המאה רק מתי מעט מיהודי העיר שלחו את ילדיהם לחינוך הפרוטסטנטי. כך לדוגמה בשנת 1878 למדו בבית הספר של המיסיון הלונדוני 33 תלמידים יהודים ו-97 תלמידות יהודיות מתוך 439 תלמידי בית הספר.⁵⁰

סיוע המיסיונרים ליהודים בזמן שריפה

מיסיונרים פרוטסטנטים סייעו לעיתים בצוק העיתים ליהודים, בעיקר בשעת מגיפות, רעידות אדמה ושריפות, שפגעו ברבעים היהודים. הם הושיטו לנפגעים עזרה רפואית, וכן סיפקו להם לחם, בגדים, מזרונים וכספי צדקה. על פי רוב מדובר בעזרה קטנה מאוד, ולכן לא התייחסו רבני הקהילות הללו לשאלה אם מותר להסתייע בכספים אלה.

היחיד שעסק בשאלה זו הוא ר' חיים פאלאג'י שדן בשתי תשובות אם מותר ליהודי איזמיר להסתייע במיסיונרים בשעת שריפה. הוא דן בשאלה זו לראשונה לאחר השריפה ביב באב תר"א (1841) ואז כתב תשובה קצרה מאוד, ולאחר מכן, לאחר השריפה בכז באייר תר"ה (1845) כתב תשובה ארוכה. בשאלה שנשאל בשנת

47 לוי, "התמורות" (לעיל הערה 5), עמ' 246–249. אודות מחלוקת המס באותה השנה שבה עורבו רבנים בערים גדולות אחרות כגון שלוניקי וירושלים ראו ר' חיים פאלאג'י, משא חיים, איזמיר תרל"ד, מערכת ג, סי' טז–יט.

48 אשכנזי, מעשה אברהם (לעיל הערה 16); סבע-וולף, קונטרס (לעיל הערה 29), עמ' 12.

49 אשכנזי, מעשה אברהם (לעיל הערה 16). ראו גם את הפסק של ר' חיים שבו הוא אוסר על יהודים "להכריז ברבים שיוליכו התינוקות למינם ללמוד מהם לימוד וכתובה באמנותו". פאלאג'י, רוח חיים (לעיל הערה 17) ח"א, יו"ד סי' שלד, סעיף י.

50 *L.J.S Reports*, for the year 1877 (see supra note 18), pp. 87, 301–302.

תר"א (1841) מתוארת עזרת המיסיונרים ליהודים שהתדלדלו מאוד אחרי השריפה הנוראה, שפגעה בעיקר בשכונות היהודיות, ושבה כל בתי הכנסת, למעט בית הכנסת "שלום", נשרפו עם ספרי התורה, ובמיוחד צוינה עזרתו של מומר פרוטסטנטי אחד, ג'ובאני כהן, שחילק כרים וכסתות. נכתב שם כי בעקבות התדלדלות יהודי העיר בשל השריפה התארגנו סוחרים נוצרים אירופיים בתור "פרנסים" ואספו צדקה וחלקום לכל העניים שנשרפו בתיהם ובכללם לעניים יהודים רבים מאוד. הם מינו שני יהודים לסייע להם כשותפים באיסוף הממוץ ובחלוקתו לעניים המרודים היהודים, ודאגו לחלק צדקה ביום פורים.

ר' חיים דן בשאלה אם מותר לקבל צדקה מן הגויים ולחלקה לעניים יהודים, ובפרט באמצעות המומר שחילק להם כרים וכסתות. הוא פוסק שאומנם אסור לקבל צדקה מן הגויים בפרהסיה, שיש בכך חילול ה', אך אם העני אינו יכול לחיות מן הצדקה שהוא מקבל מיהודי מותר לו לקבל צדקה מן הגויים. במקרה הנידון נשרפו רוב בתי היהודים והציבור התדלדל, ולכן אין הקומץ משביע את הארי, ומשום כך מותר לקבל את הצדקה מן הגויים. אולם הוא מוסיף שישנה בעיה הלכתית לקבל כרים וכסתות ממיסיונר שהוא מומר לעבודה זרה. ברם הואיל והוא אינו מסייע מכיסו הפרטי, אלא מכספים שגבה מאחרים הדבר מותר, וכל שכן שהוא מסייע ל"עניים מרודים ערומים ויחפים ואין כסות בקרה". משום כך אין בסיוע זה משום איסור הלכתי, והוא בבחינת פיקוח נפש.⁵¹

עוד מוסיף וכותב כי בשריפה באב תר"א (1841) "נתנו "אומות העולם" למשפחות הקורבנות היהודיים להתגורר בקישלא "שהוא מקום שדרים חיל המלך יר"ה" [=ירוש הודו], בעוד הנתינים הנוצרים נתנו להם להתגורר בבית החולים שלהם, והם יושבים שם זה יותר משלושים יום. השאלה שנשאלה היא אם היהודים המתגוררים שם חייבים להניח מזוזה, שהרי המקום מיועד לחיילים נוכרים ובית החולים מיועד לחולים נוכרים. הוא מצטט את הרב פונטרימולי בספרו "פתח הדביר" שקבע שאין זה בית שהיהודי שוכר, ולכן הוא אינו מוגדר כבית.⁵²

בתשובתו הארוכה לאחר השריפה בתר"ה (1845) דן ר' חיים פאלאג'י גם כן בסיוע של מיסיונר פרוטסטנטי ליהודי העיר. בשאלה נאמר שבעקבות השריפה "שלחו מכל המקומות מעות לצורך העניים אשר נשרפו בתיהם בשריפה ההיא ומה

51 פאלאג'י, לב חיים, ח"ג, איזמיר תר"ן, סי קמט. ר' חיים פאלאג'י מציין גם בתשובה אחרת את המיסיונר ג'ובאני כהן. חיים ביד (לעיל בהערה 3), יו"ד סי' לה.

52 פאלאג'י, חיים ביד (לעיל הערה 3), יו"ד סי' פד.

ששלחו מעות הוא מכל אומה ולשון", ומינו גבאים יהודים לחלק ליהודים, וגבאים גויים לחלק לגויים שבתיהם נשרפו. בשריפה בתר"א אכן נשרפו יותר בתים יהודים, ולכן היהודים נטלו חלק גדול יותר מן הגויים בצדקה. אולם בשריפה בתר"ה המצב היה הפוך, שהנוכרים בעיר נפגעו הרבה יותר מן היהודים, וקיבלו 90% מן הצדקה, והיהודים קיבלו רק 10%, וכן קיבלו היהודים הרבה צדקה מיהודים. יראי שמיים שאלו אז אם יש איסור לקחת צדקה מן הגויים. ר' חיים מציין את האיסור לקבל צדקה מן הגויים בפרהסיא אלא באין ברירה, וכי הצדקה מותרת אם היא מחולקת באמצעות הגבאים היהודים. הוא גם מציין שבמקרה זה אין היהודים מחזירים על הפתחים לבקש צדקה אלא "עשירי עם מאומות העולם" שולחים את הצדקה מנדבת ליבם, ומדובר ב"מתנה הראויה כסכום למאות ולאלפים". על כן הוא הגיע גם כאן למסקנתו הקודמת שמתור לקבל את הצדקה שהועברה באמצעות המיסיונר.⁵³

סיוע רפואי מטעם המיסיון

במרפאה ובבית החולים של המיסיון הפרוטסטנטי באיסטנבול ובאיזמיר נערכו טקסים דתיים נוצריים שלהם האזינו החולים. המיסיון הסקוטי ייסד מרפאה ליהודים באיסטנבול בספטמבר 1844, והיא פעלה בעיר עד שנשרפה בשנת 1875. היא התחדשה ב-1879 והתקיימה לאחר מכן במשך עשרות שנים. מטעם המיסיון הלונדוני ייסד ד"ר לייטנר בשנת 1853 מרפאה ברובע Balat, שבו התגוררו עניים רבים, ובשנת 1858 ייסד גם מרפאה ב-Haskoy, רובע שבו התגוררו יהודים עשירים רבים, וכן הוקמה מרפאה נוספת ב-Ortakoy. בשלהי המאה פעלו מרפאות של המיסיון הסקוטי גם ב-Pera ובגאלאטה.

משנת 1869 ואילך הפעילה החברה הלונדונית באיזמיר מרפאה בבית המיסיון, ומינואר 1882 פעלה באיזמיר מרפאת המיסיון הסקוטי. בינואר 1887 פתח המיסיון הסקוטי באיזמיר את בית החולים Beaconsfield והוא פעל עד סוף המאה התשע-עשרה. בכל אחת מהמרפאות נערכו אלפי ביקורים בשנה ובבית החולים אושפזו כמה עשרות חולים לאורך השנים.⁵⁴

בית הדין של איזמיר אסר כבר בשנת 1845 על יהודים להתרפא בבית החולים המיסיונרי הקטן בעיר, משום שהמיסיונר מזכיר את שם ישו בזמן שהוא מרפא. על

53 ר' אברהם פאלאג'י, שמע אברהם, שו"ת, ח"ב, שאלוניקי תרי"א, סי' נא.

54 אי"ה אתיחס לנושא זה במחקר נפרד.

בית חולים זה לא נלמד ממקורות אחרים, ונראה שמדובר ביוזמה שלא עלתה יפה לייסד בית חולים באותה השנה מטעם המיסיון הלונדוני או המיסיון הסקוטי. הרב חיים פאלאג'י מציין בתשובתו את החרם החמור שהטילו כל חכמי ירושלים באותה השנה בשעה שהתקבצו ב-25 בינואר 1845 על כל המסתייעים במיסיון הרפואי בירושלים ועל העובדים בשירותו. קודם החרם נפטר אחד החולים ושני הרבנים הראשיים בירושלים התנו את קבורתו היהודית בכך שכל השוהים בבית החולים, כולל העובדים היהודים, יעזבו לאלתר את בית החולים. לבסוף הובא הנפטר לקבורה בבית הקברות הבריטי. לאחר החרם, בכל מקרה של פטירה של חולה הוא לא נטמן בבית העלמין היהודי בירושלים.⁵⁵

גם באיזמיר נתפס החרם כצעד יעיל לבלימת הפנייה למיסיון הרפואי. עם זאת פסק ר' חיים פאלאג'י שחייבים הקרובים להתאבל על מי שנכנס לבית החולים הנוצרי בגין מחלה, נפטר שם, ונקבר על ידי המיסיונרים בבית העלמין שלהם. הנימוק הוא שהנפטר לא כפר בשום מצווה.⁵⁶ בפסק העוסק בקשרים עם הפרוטסטנטים הוא אסור הסתייעות בעזרה רפואית מהם, וגם אם מדובר בפיקוח נפש.⁵⁷ אולם נראה שהחרמות לא מנעו מחולים להתעלם מן החרם ולפנות לרופאי המיסיון בשל רמתם הרפואית הגבוהה. לפי טיעוני המיסיונרים גם רופאים יהודים שלחו לבית החולים הנוצרי חולים, ועל חולה אחד בשנת 1887 נלמד שהקהילה היהודית דרשה להוציאו משם, כולל איום שאם ימות בו לא ייקבר בבית קברות יהודי.⁵⁸ בשנת 1889 נלמד שחברת "בקרור חולים" באחד מרובעי איזמיר הטילה חרם נגד אלה שיתאשפזו בבית החולים המיסיונרי. במקרה אחד הודיע המיסיונר לראשי החברה הנ"ל על גסיסתו של יהודי מ-Casaba, שהיה נתין זר ומת בבית החולים של המיסיון, כי הוא מצפה שהם

55 אשכנזי, מעשה אברהם (לעיל הערה 16). אודות יהודים בירושלים שסירבו לקבור חולים שמתו בבית החולים של המיסיון ראו אריה מורגנשטרן, "בית החולים היהודי הראשון בירושלים", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 113. על החרמות בירושלים בשנים 1845, 1883 ו-1897 נגד המיסיון הרפואי ראו שלומית לנגבוים, התגובה היהודית לפעילות המיסיון בארץ ישראל 1882-1917, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2007, עמ' 180-181.

56 פאלאג'י, חיים ביד (לעיל הערה 3), יו"ד סי' קט. על האיסור להתרפא על ידי "מינים" ראו גם שם, סי' לד. ראו גם פאלאג'י, שמע אברהם, ח"א (לעיל הערה 53), סי' י.

57 פאלאג'י, רוח חיים, ח"א (לעיל הערה 17), יו"ד סי' שלד, סעיף יוד. הוא מתבסס על בבלי עבודה זרה כז"א-ע"ב.

58 *Home and Foreign Mission*, (supra note 23), 16 (1887/8), p. 404.

יקברוהו. אלה חששו להפר את החרם, ורק לאחר פניית המיסיונר לרב הראשי אברהם פאלאג'י הוא נתן הוראה לחברה זו לקבור את המת.⁵⁹ כל המידע הזה שאוב מדוחות המיסיון ולא ממקורות יהודיים. נלמד כי בירושלים היה המאבק לאורך המאה התשע-עשרה חריף בהרבה מאשר המאבק באיסטנבול ובאיזמיר. נראה שהפעילות נגד המיסיון הרפואי הטרידה את הרבנים פחות משום שהם סברו כי המיסיון הרפואי לא יביא לידי המרת דת.

סיכום

חכמי איסטנבול, שלוניקי ואיזמיר פעלו בעיקר באמצעות חרמות נגד הפעילות המיסיונרית המגוונת במקומותיהם. עם זאת הם גם כתבו פסקים הלכתיים שעיקרם התנגדות לקשרים בין יהודים למיסיונרים, התנגדות לשליחת ילדים לבתי הספר של המיסיון הפרוטסטנטי ולשמיעת דרשות של מיסיונרים בכנסייה, בבית המיסיון ובמרפאות. עם זאת היו ביניהם גישות שונות בנוגע לקבלת ספרים ורכישתם מידי מיסיונרים.